

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Скороход Ю.С.,* Скороход Л.І.**

ПЕРСПЕКТИВИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ АРАБСЬКОГО СХОДУ В ОЦІНКАХ ЗАХІДНИХ ПОЛІТОЛОГІВ

The article analyzes the points of view of Western political scientists on the prospects for democratization of Arab states after the collapse of the bipolar system of international relations. Particular attention is paid to the problem of the «Middle East exceptionalism» - the so-called failure of the Arab-Muslim world to absorb democratic ideas

Попри розмаїття підходів та концепцій центральною темою в дослідженнях, присвячених демократизації арабського світу, була (і, до певної міри, залишається сьогодні) проблема здатності арабо-мусульманського світу абсорбувати демократичні ідеї та впровадити демократичні форми правління.

Звертає на себе увагу той факт, що каталізаторами активізації наукових та політичних дискусій з даної проблематики ставали здебільше події, які мали істотний вплив на розвиток близькосхідного регіону, тобто могли за своєю сутністю потенційно відіграти роль чинника трансформації близькосхідного регіону. Такими подіями, на нашу думку, стали війна в Перській затоці 1990-1991 рр. в умовах розпаду біполярної системи міжнародних відносин, та проголошення адміністрацією Дж.Буша-молодшого після подій 11 вересня 2001 р. широкомасштабної кампанії боротьби з міжнародним тероризмом, об'єктом якої став, насамперед, арабо-мусульманський ареал. З огляду на це, на думку авторів, умовно можна виокремити, принаймні, три етапи в дослідженні проблем політичної лібералізації та демократизації країн Арабського Сходу.

Перший етап охоплював період «холодної війни» і був позначений явищем, згодом ідентифікованим як «близькосхідна винятковість» («*Middle East exceptionalism*»). Суть останнього полягала в тому, що поза сферою досліджень, присвячених демократичним процесам в світі, залишилися Близький Схід та Північна Африка, оскільки більшість західних вчених вважали, що цьому регіону внутрішньо притаманним є опір демократичним імперативам [1]. Найбільш рельєфно це простежується у фундаментальних дослідницьких проектах, які були опубліковані в 1980-х рр. Більшість арабських країн залишалися поза рамками наукових досліджень становлення демократичних процесів в країнах, що розвиваються. Обґрунтовувалось останнє тим, що «у ісламських країн Близького Сходу та Північної Африки взагалі відсутній попередній демократичний досвід і, як уявляється,

---

* доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

** кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу Азії і Африки Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

вони мають обмежені перспективи переходу навіть до напів-демократії (semi-democracy)» [2]. Окрім того, увага акцентувалася на цілій низці чинників, які на той час – на думку західних фахівців – мали значний вплив на розвиток близькосхідного регіону (насамперед, неврегульованість арабо-ізраїльського конфлікту та його роль в системі близькосхідних відносин), і які не сприяли формуванню передумов для демократичного транзиту.

Цікаво, що в середині 1980-х рр. здебільше саме арабські неурядові організації (зокрема такі, як Арабська організація з прав людини, Центр арабських досліджень, Форум арабської думки) та дослідницькі центри піднімали питання, пов'язані з перспективами політичної лібералізації арабських країн Близького Сходу та Північної Африки.

Другому етапу (1990-ті рр. – початок 2000-х рр.) імпульс дала криза в Перській затоці 1990-1991 рр. та, до певної міри, започаткування мадридського мирного процесу. Війна в Перській затоці спричинила масштабні політичні дебати в США, які концентрувалися навколо питання «заради чого американські життя були принесені в жертву під час війни в Перській затоці: чи лише для того, щоб забезпечити безперебійний потік нафти в США, чи заради демократичних цінностей – свободи, справедливості та громадянських прав?». Як зазначає американський дослідник Д.Карді, «Те, що США усвідомили, що перешкодили абсорбувати Кувейт одному диктатору і згодом натомість реставрували інший недемократичний режим, зумовило появу тиску на Вашингтон в напрямку сприяння здійсненню демократичних змін в Кувейті» та повсюди на Близькому Сході [3].

Цей період позначився суттєвим підвищенням інтересу до процесів політичної лібералізації та перспектив демократизації з боку фахівців, які досліджували проблеми Близького Сходу. Це знайшло свій вияв в суттєвому зростанні кількості тематичних публікацій та відповідних наукових дискусій. Г.Саламе вважав, що основною проблемою і надалі залишався «нав'язливий «ексепціоналізм» [4, р.2]. Події, які мали місце на Арабському Сході на початку 1990-х рр. (насамперед, досвід Алжиру та Йорданії), на думку ряду політологів, надали додаткові аргументи на користь суперечливої, але досить поширеної в західній політичній науці ідеї щодо неготовності цієї частини світу до демократії. Прихильники цієї точки зору (Е.Кедурі (E.Keddourie), Д.Пайпс (D.Pipes), Б.Тібі (B.Tibi) [5] виходять з того, що арабська культура і іслам є недемократичними, що і зумовлює відсутність демократичних традицій та схильність арабських країн до авторитаризму. У відповідності до політикокультурної парадигми дефіцит демократії в регіоні пояснюється наступним чином:

- мусульмани значно більш схильні до підтримання статус-кво, пояснюючи відсутність успіхів доктриною божественної визначеності, що унеможливило будь-який поступ у розбудові політичного устрою;
- ісламські цінності та демократичні цінності є по своїй сутності прямо протилежними, а, отже, несумісними. Іслам не розмежовує релігію і політику, не визнає жодних поділів на «церкву» і суспільство, що є ключовою перепоною на шляху до ліберального демократичного устрою;
- іслам є серйозною загрозою ліберальній демократії, оскільки його доктрини наголошують на відсутності ліберальної орієнтації;
- іслам не захищає політичні свободи і фактично мобілізує народи проти демократичних цінностей;
- ісламська політична культура спрямовує пригнічення статі таким чином, що подавляє підтримку демократії.

Однак, на думку Ж.Жресе (J.Jreisat), «спроби укорінити арабський «ексепціоналізм» є непереконливими» [6, р.427]. Г.Саламе закликав до розгортання такої широкої наукової дискусії з цієї проблеми, яка б ґрунтувалася не на усталених стереотипах, а на об'єктивному дослідженні, що дало би науковцям змогу дійти певного консенсусу. Він наголошує

вав: якщо не буде досягнуто консенсусу, то дослідники вибудують різноманітні підстави для так званого «ексепціоналізму», який знайдуть в релігії, в культурі, в специфічних комбінаціях соціо-історичних факторів, або в постійних інтерактивних конфліктах [4, р.2]. В свою чергу, Дж.Еспозіто в своїй відомій книзі «Ісламська загроза. Міф чи реальність?» акцентував увагу на необхідності зваженого та неупередженого аналізу так званої «ісламської загрози» західному світу, існування якої значною мірою ґрунтувалося на твердженні про несумісність ісламу та демократії. «Невід'ємним аспектом бачення ісламської загрози, - писав Дж.Еспозіто, - є переконаність у тому, що іслам є по своїй суті недемократичним і нетерпимим або – в найкращому разі – «негостинним для демократії» [7]. Отже, розвіяння міфу про «ісламську загрозу» мало створити необхідні умови для об'єктивного підходу до визначення основних тенденцій політичного розвитку арабських країн та визнання можливостей переходу вищезгаданих країн від авторитаризму до демократичної системи і, відповідно, відхід від концепції «близькосхідного виключення» дозволив би подолати стереотипи в американській суспільній думці щодо так званої «ісламської загрози».

Спроба узагальнити підходи до теоретичних та практичних аспектів демократизації арабських держав була зроблена в колективному дослідженні «Політична лібералізація та демократизація в арабському світі» (під редакцією Р.Брайнена (R.Brynen), Б.Корані (B.Korany), П.Ноубла (P. Noble) [8]. Було виокремлено чотири ключові теми – політична культура (зокрема, роль традицій в процесах розвитку арабської демократії); громадянське суспільство; політична економія (зокрема, економічні засади авторитаризму та демократизації); регіональний та міжнародний контекст – які мали ключове значення для будь-якого теоретичного дослідження політичної лібералізації та демократизації арабського світу [9, р.20]. Увага також акцентувалась на необхідності розрізняти процеси політичної лібералізації, які «включають розширення публічного простору через визнання і захист громадських і політичних свобод, зокрема тих, які впливають на спроможність громадян брати участь в вільному політичному дискурсі та вільній організації для захисту спільних інтересів» та процеси демократизації, яка, насамперед, «передбачає розширення політичної участі таким чином, щоб забезпечити громадянам ступінь реального та комплексного колективного контролю над політикою» [9, р.3]. Таке розмежування було важливим для розуміння варіацій політичного розвитку в тій же мірі, як і для бачення обмеженості можливостей руху авторитарних режимів до демократії, оскільки останні прагнуть «реформуватися» лише шляхом здійснення політичної лібералізації, по суті ігноруючи при цьому вимоги демократизації, що включають розподіл влади.

В спільній монографії А.Баакліні (A.Baaklini), Ж.Деню (G.Denoëux) та Р.Спрінгборг (R.Springborg) запропонували три найбільш ймовірні моделі переходу від авторитарної до демократичної системи в арабському світі [10, р.29-33].

Перша модель – демократичний транзит через повалення режиму чи його колапс – можлива у випадку швидкоплинної делегітимізації авторитарного режиму, спричиненої повною дискредитацією правлячої еліти чи колапсу авторитарного порядку (що, як правило, є наслідком неспроможності адекватно реагувати на внутрішні або зовнішні виклики, такі, як економічна криза або поразка у війні).

Друга модель – «демократизація через вивільнення» («transition through extrication») – можлива в умовах, коли авторитарний режим є серйозно ослабленим, але не настільки, щоб здійснився демократичний транзит шляхом повалення режиму. Авторитарна еліта при цьому усвідомлює, що не здатна надалі утримувати владу, але ще настільки зберігає достатній контроль над політичним процесом, що здатна вести переговори про право виходу за допомогою звільнення себе від відповідальності. На початковому етапі транзиту саме правляча еліта визначає, коли мають відбуватися вибори, кому буде дозволено брати

в них участь і який тип електоральної системи буде застосовано; однак, як правило, надалі вона втрачає контроль над подальшими етапами процесу демократизації. Першочерговим завданням колишньої авторитарної еліти стає виживання під час транзиту шляхом пошуку свого нового місця та ролі (шляхом переорганізації, визначення нової ідеології та програми) в умовах демократичної політики.

Третя модель – транзит шляхом компромісу («переговорний транзит» або «транзит із-зовні») – має місце в умовах асиметричного балансу сил між суспільством та владою на користь останньої, за якого процес політичної лібералізації ініціюється та здійснюється правлячою елітою лише з метою залишення при владі. В цьому випадку лібералізація є лише стратегією виживання правлячої еліти; вона спрямована на утримання або відновлення контролю за більш плюралістичним та диверсифікованим суспільством за допомогою поступок. Саме шляхом розширення політичної участі та інтегрування поміркованих елементів у владну коаліцію правляча еліта зміцнює легітимність своєї влади та покращує довготермінові перспективи виживання. Третя модель демократичного транзиту була визнана як найбільш ймовірна на Арабському Сході. А.Баакліні, Ж.Деню, та Р.Спрінгборг зазначають, що арабські транзити до демократії мають риси, які відрізняють їх від демократичних досвідів в інших частинах світу, і проходять через три стадії: *al-mithaq* (пакт); *al-hiwar al-qawmi* (національний діалог) та фазу, на якій законодавча влада відстоює свої повноваження [10, р.34].

Третій етап в дослідженні проблем політичної лібералізації та демократизації країн Арабського Сходу розпочався після подій 11 вересня 2001 р. та проголошення адміністрацією Дж.Буша курсу на боротьбу з міжнародним тероризмом. Перехід Вашингтону до політики масштабної трансформації близькосхідного регіону шляхом його демократизації, що мав би започаткувати «четверту хвилю» демократизації в світі (об'єктом якої мав би стати, насамперед, арабо-мусульманський ареал), актуалізував чимало аспектів досліджуваної проблеми.

Характерною особливістю цього етапу є поява (поруч із вже традиційними підходами) нових тем та відчутне зміщення акцентів в дослідженні демократизації Арабського Сходу. Об'єктом наукового пошуку стають, в першу чергу, наступні проблеми:

- демократизація та стабільність в регіоні Близького Сходу; їх вплив на близькосхідний курс США;
- демократизація арабських країн та боротьба з міжнародним тероризмом;
- демократія та проблема миру на Близькому Сході;
- ймовірність демократичного транзиту арабських країн під впливом зовнішніх чинників тощо.

Якщо в попередній період відсутність перспектив переходу арабських країн до демократичної моделі правління обґрунтовувалась здебільше з позицій «близькосхідної винятковості» («ексепціоналізму»), то на початку XXI ст. американські політологи поставили питання дещо в іншій площині, а саме: наскільки стимулювання демократичного транзиту відповідає національним інтересам США на Близькому Сході.

Аргументи, які обґрунтовували недоцільність (а то й хибність) курсу адміністрації Дж.Буша-молодшого на поширення демократії на Арабському Сході як пріоритетного напрямку в близькосхідній політиці, умовно можна згрупувати по наступним напрямкам.

1) Транзит до демократії є надто небезпечним експериментом, який може дестабілізувати ситуацію повсюди на Близькому Сході. М.Дюн (M.Dunne) зазначав: «Немає жодної гарантії, що США можуть сприяти демократії на Близькому Сході без ризику для стабільності та (своїх власних – авт.) базових інтересів...» [11].

Акцентувалася увага на тому, що республіканська адміністрація ігнорує досвід демократичних експериментів, що мали місце в окремих арабських країнах в попередні роки

(Алжир, Йорданія, Єгипет, Туніс, Палестина), і які закінчилися посиленням позицій ісламістів в цих країнах – тобто виникненням ефективної ісламської опозиції. Курс США на демократизацію Арабського Сходу, попри заяви Дж.Буша-молодшого на кшталт того, що демократія є реалістичною метою для Близького Сходу, що «...помилково вважати, що цілі культури та великі релігії є несумісними із свободою та самоуправлінням...» [12], по суті ґрунтується на припущенні, що підтримка релігійного правління і демократія здебільше уявляється діаметрально протилежними категоріями [13, р.51], а, отже, розширення демократії на Арабському Сході об'єктивно звужує соціальну базу ісламських рухів (принаймні, екстремістського спрямування). Об'єктивна реальність вказує на існування принципово іншої ситуації. Здійснені дослідження незаперечно свідчать про те, що «В багатьох частинах арабського світу громадяни, фактично, висловлюють одночасну підтримку демократії та ісламізму, – стверджує А.Джамал (A.Jamal). – Підтримка демократії є виключно високою, підтримка ісламізму також є доволі високою. Тут відсутнє протипоставлення ісламу і демократії. І тут не існує відстані між ісламом і демократією» [13, р.51].

Прайс (D.Price) зазначає, що Сполучені Штати в період правління адміністрації Дж.Буша-молодшого активно закликають та підтримують проведення вільних виборів в арабських країнах, «але не здатні контролювати їх результати. Переможці виборів тому не завжди можуть бути демократами чи друзями Сполучених Штатів» [14]. В свою чергу Аві Шлейм (Avi Shlaim) наголошував, що, якщо держсекретар США К.Райс говорила серйозно щодо необхідності встановлення демократії в арабських країнах, то «вона повинна примиритися з результатами вільних виборів», які «переважно будуть продукувати ісламські, антиамериканські уряди» [15].

До висновку про те, що подальші експерименти із поширенням демократії в близькосхідному регіоні неминуче закінчатся приходом до влади в арабських країнах ісламістів та потенційно відкриють дорогу теократії, приходять цілий ряд авторів. Колишній радник президента США Дж.Картера з національної безпеки Збігнев Бжезінський застерігав, що демократизація в Єгипті може привести до влади «Братів мусульман», в той час як подібний процес в Саудівській Аравії може закінчитися поразкою крон принца (нині – король цієї країни – авт.) Абдалли та перемогою Осамі бен Ладена [16]. На думку А.Гарфінкла, навіть спроба побудувати демократію в арабському світі буде помилкою, оскільки спричинить посилення антиамериканізму в цьому регіоні [17]. Таким чином, гарантування стабільності на Близькому Сході ототожнюється багатьма американськими політологами із збереженням статус-кво в цьому регіоні.

2) Демократичний транзит під дією зовнішніх чинників («транзит із зовні»), який активно намагалася нав'язати арабським країнам адміністрація Дж.Буша-молодшого у вигляді як «жорсткої» моделі (усунення від влади авторитарних режимів з допомогою сили), так і «м'якої» моделі (низка масштабних програм на підтримку політичних та економічних реформ в країнах-союзниках США), не сприяє формуванню справжньої демократії. Аналіз досвіду політичної лібералізації на Близькому Сході дав підстави А.Джамал (A.Jamal) зробити висновок, що «...ліберальні тенденції 1990-х років призвели до зміцнення автократичного правління...» [13, р.51]. Здійснені інституційні реформи – такі, як проведення парламентських виборів та запровадження більших свобод – без громадянського суспільства мало впливають на демократичний поступ регіону. Вони створюють умови не для транзиту до демократії в арабських країнах, а (в кращому випадку) для становлення різних типів напів-демократії або ж, як вважає М.Отвей (M. Ottaway) напів-авторитаризму (Semi-Authoritarianism) [18]. Сучасні правлячі режими в арабських країнах добре «знають як грати в демократичні ігри», зберігаючи та посилюючи при цьому контроль над політичними процесами в суспільстві. В цьому контексті Г.Перрі

(G.Perry) обґрунтовує своє переконання, що в дійсності американська політика «сприяння демократії» може стати шляхом посилення авторитаризму» в арабському світі [19, р.59].

3) Встановлення демократичних режимів (навіть якщо цей процес не буде супроводжуватися приходом до влади ісламістів та посиленням релігійних настроїв в суспільстві) в умовах неврегульованості арабо-ізраїльського конфлікту та збереження високого рівня антиамериканських настроїв серед пересічних громадян арабських країн неминуче призведе до звуження можливостей США та істотного зменшення американського впливу в близькосхідному регіоні. Відносини між США та більшістю арабських країн з авторитарними режимами, на думку ряду американських політологів, вписуються в рамки клієнтних відносин, що полегшує Вашингтону контролювати структурний ресурс Близького Сходу як системи, що дозволяє впливати на поведінку того чи іншого елемента системи. «...без клієнтних режимів, – зазначає Г.Перрі, – Сполучені Штати можуть втратити контроль» [19, р.61]. З іншого боку, для демократичних режимів в арабському світі буде важко залишатися клієнтними режимами США. Якщо такий режим в умовах демократії стане на шлях спроби збереження клієнтних відносин із Вашингтоном, то під тиском народної опозиції, в якій домінуючими є антиамериканські настрої, він буде відсторонений від влади. Таким чином, демократія перетворить старих і надійних друзів і залежні держави на більш незалежні з менш передбачуваною поведінкою, що, без сумніву, обмежить вплив США в близькосхідному регіоні та зробить доступ американців до нафти (що є однією із головних цілей близькосхідної політики США) більш проблематичним та менш безпечним.

4) Використання в якості концептуального забезпечення американського курсу на демократизацію Близького Сходу концепції демократичного миру є непереконливим. Заяви президента США Дж.Буша-молодшого та представників його адміністрації на кшталт того, що демократії не воюють, що «вільні держави не підтримують терор, вільні нації не атакують своїх сусідів, вільні нації не загрожують світу зброєю масового знищення» [20] дали підстави американським політологам для наступного висновку: офіційний Вашингтон переконаний, що на Близькому Сході можливий лише демократичний мир (тобто мир між демократичними державами). А, отже, якщо йти за цією логікою республіканської адміністрації, досягнення справедливого та тривалого миру між арабами та Ізраїлем неможливе доти, поки в арабських країнах не відбудеться переходу до демократичної моделі правління. Більш того, заява в 2003 р. помічника держсекретаря США М. Гроссмана (M.Grossman) про те, що він сподівається, що демократичний Ірак негайно визнає Ізраїль, мала, на думку Г.Перрі, прихований зміст в тому сенсі, що «арабська ворожість до Ізраїлю є результатом браку арабської демократії» [19, р.61]. На думку ряду західних політологів, прямої залежності між встановленням миру в близькосхідному регіоні та поширенням демократії в арабських країнах (що намагалася довести адміністрація Дж.Буша), в дійсності не існує, а твердження це не ґрунтується на об'єктивній оцінці близькосхідних реалій. Є.Дрор (Yehezkel Dror) зазначав з цього приводу: «Ми всі за демократію, але давайте уявимо собі демократію в Єгипті чи в Йорданії. Чи це зміцнить їх мир з Ізраїлем? Безумовно ні. Правляча еліта розуміє необхідність миру, але народ на вулицях, маси на базарах однозначно ж ні» [21]. Г.Перрі на противагу терміну «демократичний мир» запропонував (дещо, звичайно, іронічно) новий термін – «автократичний мир», який має більш точно розкривати суть відносин між Ізраїлем та арабами [22].

В цілому можна констатувати, що більшість американських політологів були переконані, що встановлення демократії на Арабському Сході на перспективу має залишатися метою політики США, але при цьому застерігають, що курс на демократизацію не має загрозувати регіональній стабільності та ускладнювати досягнення життєво важливих інтересів США на Близькому Сході.

Література:

1. Neep D. Dilemmas of Democratization in the Middle East: The “Forward Strategy of Freedom” // Middle East Policy. – Fall 2004. – Vol.XI. – № 3. – P.77.
2. Democracy in Developing Countries, Volume Two: Africa / L.Diamond, J.Linz, S.Lipset, eds. – Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1988. – P. XIX.
3. Curdy D.G. Security and Peace in the Middle East. Experiments with Democracy in an Islamic World. – Alabama: Maxwell Air War College, Maxwell Papers. - №4. - August, 1996 – P.5.
4. Democracy Without Democrats? /Salame G., ed.- London: I.B.Tauris, 1994. –329 p.
5. Kedouri E. Democracy and Arab Political Culture. – Washington: Washington Institute for Near East Policy, 1992; Tibi B. Islam and the Cultural Accommodation of Social Change.- Boulder: Westview, 1991.
6. Jreisat J.E. The Arab World. Reform or Stalemate // Journal of Asian and African Studies. – 2006.- Vol.41. - № 5/6. –P.411- 437.
7. Еспозито Дж. Ісламська загроза. Міф чи реальність?. – Львів: Кальварія, 2004.- С.235.
8. Political Liberalization and Democratization in the Arab World / R.Brynen, B.Korany, P. Noble, eds. – Vol.1 – L.: Lynne Rienner Publishers, 1995; Vol. 2. – London: Lynne Rienner Publishers, 1998.
9. Political Liberalization and Democratization in the Arab World / R.Brynen, B.Korany, P. Noble, eds. – Vol.1 – London: Lynne Rienner Publishers, 1995. – 350 p.
10. Baaklini A., Denoeux G., Springborg R. Legislative Politics in the Arab World. The Resurgence of Democratic Institutions. – London: Lynne Rienner Publishers, 1999.- 279 p.
11. Dunne M. The Baby, the Bathwater, and the Freedom Agenda in the Middle East // The Washington Quarterly. - January 2009. – Vol.32. - №1. – P.129.
12. Address before a Joint Session of the Congress on the State of the Union. January 20, 2004 // Weekly Compilation of Presidential Documents. – 2004. – 26 January. – Vol. 40. - №4. – P.97.
13. Jamal A.A. Reassessing Support for Islam and Democracy in the Arab World? // World Affairs. - Fall 2006.- Vol.169.- № 2.-.P.51-63.
14. Price D. Global Democracy Promotion: Seven Lessons for the New Administration // The Washington Quarterly. - January 2009. – Vol.32. - №1. – P.161.
15. Shlaim Avi. Withdrawal is a Prelude to Annexation // The Guardian. – 2005. – 22 June.
16. Цит. за: Purdam T. It’s Democracy, Like It or Not // New York Times. – 2003. – 9 March.
17. Garfinkle A. Middle East Democracy // Prospect. – April 2003. – № 85.– P. 22 – 24.
18. Ottaway M. Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism. - Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2003. – P.13.
19. Perry G.E. Imperial Democratization: Rhetoric and Reality // Arab Studies Quarterly. – Summer/Fall 2006. – Vol. 28. –P.55-87.
20. Remarks at a Bush-Cheney Reception in Palm Beach Gardens, Florida. January 8, 2004 // Weekly Compilation of Presidential Documents. – 2004. –12 January. – Vol. 40. - №2 - P.40.
21. Haaretz. – 2005. – 3 April.
22. Perry G.E. The Arab Democracy Deficit: The Case of Egypt // Arab Studies Quarterly. - Spring 2004. - Vol. 26. – P.99.